

JÁMIYETTÍN RAWAJLANÍWÍNDÁ SHAÑARAQTÍN ROLI HÁM ÁHMIYETI

Utepova G.B.,

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutı docent g.i.k.*

Turdımuratova A.,

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutı Geografiya hám
EBT tálim baǵdarı studentleri*

Amidullaev B.

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutı Geografiya hám
EBT tálim baǵdarı studentleri*

Shańaraq - bul insanlardıń tábiyiy, biologiyalıq, ekonomikalıq, huquqiy, ruwxıy qatnasıqlarına tiykarlangan neke hám turmıs birliginiń juwapkershik penen birlesken social toparı bolıp tabıladı. Sonday-aq, shańaraq millettiń kóp ásirlik dástúrleri hám ruwxıy dúnyasına únles bolǵan zárúrli turmıshlıq qádiriyatlarınıń tiykarǵı túri bolıp tabıladı.

Shańaraqtıń dáslepki forması «áyyemgi ulıwmalıq jámiyet» sisteması dáwirinde payda boldı. Bizge belgili, áyyemgi ulıwmalıq jámiyet sistemasınıń birinshi basqıshında insanlar topar-topar bolıp jasaǵan. Olar arasındaǵı qarım - qatnasıqlar tártip qaǵıydaǵa iye bolmaǵan. Bir neshe er adamlar hám bir neshe hayallar perzentleri menen bir shańaraq bolıp turmıs keshirgen. Shańaraqtıń bunday forması ilimde «poligamiya» - kóp nekelik (tártipsiz neke) dep ataladı.

Qul iyelewshilik dáwirinde bolsa jámiyettiń rawajlanıwında júz bergen social-ekonomikalıq ózgerisler, yaǵnıy, “jeke múlik”tiń payda bolıwı nátiyjesinde shańaraqtıń quramı da, forması da ózgerdi. Diyxansılıq penen sharwashılıqtıń rawajlanıwı sociallıq óndiriste er adamlar qádirin asırdı, materiallıq ónimler jaratıwda er adamlar úlesi joqarı bola basladı. Nátiyjede ata huqıqı ústem bolǵan (patriarxal) shańaraq júzege kele basladı. Onda bir erkek shańaraq baslıǵı bolıp, ol hayalları, perzentleri hám qulları menen bir shańaraq bolıp jasaǵan. Kóp hayallılıq yaǵnıy «poligamiya» tiykarında payda bolǵan shańaraqlar forması menen «monogamiya» bir nekeli shańaraq arasında aralıq shańaraqlar da júzege kele baslaǵan.

Qul iyelewshilik dáwirinen feodalizm dáwirine ótiwi nátiyjesinde, yaǵnıy feodalizm óndiris qatnasıqlarınıń rawajlanıwı shańaraqtıń «monogam» yaǵnıy

"GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS"

atamasındaǵı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

jeke nekelik kórinisleriniń payda bolıwına tiykar saldı. Bul dáwirde xojalıq jumısların júrgiziwde ata-ana, perzentleri hám aqlıqları menen birge háreket etken. Olar birgelikte egin egip, ónim jıynap materiallıq baylıq jaratqan. Demek, ata-ana, ulları, qızları, kelinleri, aqlıqları birgeliktegi *kóp buwınlı* úlken shańaraq bolıp jasaǵan.

Kapitalistlik óndiris qatnasıqları sharayatında bolsa, iri-iri sanaat kárxanalarınıń payda bolıwı nátiyjesinde, mayda diyxan xojalıqları, mayda ónerment shańaraqlar kriziske ushıradı. Balalardıń miynetinen paydalanıw, olarǵa ishshi kúshi retinde talap áste-aqırın kemeyip bardı. Kóp buwınlı úlken shańaraq bolıp jasaw jaǵdayları joǵala basladı hám shańaraqtıń jańa sisteması erkek-hayal hám balalarınan ibarat bolǵan *nuclear* - yadro shańaraq júzege keldi.

1. *Shańaraq - erkek penen hayal arasındaǵı neke birligi;*
2. *Shańaraqta jasawshı shańaraq aǵzalarınıń quramina qarap;*
3. *Shańaraq yadrosın qurawshı erkek hám hayaldıń tiri waqtında birge jasaw yamasa jasamawı;*
4. *Shańaraqta jasawshı shańaraq aǵzalarınıń muǵdarı;*
5. *Shańaraqtagı balalar sanına qarap.*

Shańaraqlardaǵı ushırasıp turatuǵın ayırım mashqalalardıń unamlı sheshimin tabıwda shańaraq aǵzalarından bir adamnıń jeke pikiri yamasa kópshiliktiń pikirleri tiykarında máseleni sheshiw boyınsha da eki túrli kóz-qaras orın alǵan.

Avtoritar shańaraq - shańaraqtaǵı mashqalalardı sheshiwde bir insan tárepinen (ata yamasa ana) qarar qabıl etiliwi;

Demokratiyalıq shańaraq - shańaraqtaǵı mashqalalardı sheshiwde barlıq shańaraq aǵzalarınıń pikirleri tiykarında qarar qabıl etiliwi.

Sunday-aq, ilim shańaraqtıń demografiyalıq, sociallıq hám ekonomikalıq wazıypaların da úyrenip shıqqan.

Shańaraqtıń *demografiyalıq wazıypasına* - hárbir shańaraqtıń dúnyaǵa perzent keltiriwi, násil qaldırıwı hám olardıń jámiyetti dawam ettiriw iskerligi kiredi. Shańaraqtıń demografiyalıq rawajlanıwı, tiykarınan statistikalıq maǵlıwmatlar járdeminde úyreniledi.

Shańaraqtıń *sociallıq wazıypasına* - shańaraqta perzentlerdi tárbiyalap nawqıran insan etip kamalǵa keltiriw, olardıń tábiyatqa hám jámiyetke mádeniyatlı qarım-qatnasıqların qalıplestiriw, hár tárepleme bilimli, sawatlı hám salamat insan etip jetilisiwin támiyinlew h.t.basqalar kiredi.

Shańaraqtıń *ekonomikalıq wazıypasına* - shańaraq aǵzalarınıń azıq-awqat, kiyim-kenshek hám basqada jasaw ushın zárúr bolǵan materiallıq baylıqlar menen támiyinleniwi kiredi.

Xalıqtıń nekede bolıwın tiykarınan jas toparları boyınsha úyrenilgenligi ushın kóplegen dereklerde xalıqtıń «*neke-jas quramı*» degen atama isletiledi. Xalıqtıń neke jaǵdayı boyınsha tiykarǵı derekti xalıqtı dizimnen ótkeriw maǵlıwmatları bayıtıp otıradı. Xalıqtı dizimnen ótkeriw (esap-sanaq) barısında, nekege kirgenler hám nekege kirmegenler toparına ajratıladı hám kestege salınadı. Nekede turmaytuǵınlar toparına boydaqlar, jesirler hám ajirasqanlar kiredi. Xalıqtıń nekede turıwı xalıqtıń qayta tolısıwı hám shańaraqlar qalıplesiwinde tiykarǵı demografiyalıq faktor retinde áhmiyetli bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikasında huquqiy-demokratıyalıq mámleket hám erkin puqaralıq jámiyetti qurıw processlerinde jámiyettiń negizi esaplangan bekkem shańaraqlar mámleket siyasatınıń tiykarǵı maqseti bolıp tabıladı. Shańaraqtıń keleshek baǵdarların belgilew arqalı sociallıq-siyasiy, ruwxıy-ideologiyalıq, ekonomikalıq baǵdarlamaları hám shańaraq institutın milliy insanıylıq qádiriyatlar ruwxında bekkemlewdiń ilimiy tiykarlangan strategiyasın islep shıǵıwdan ibarat bolıp tabıladı.

Ózbekstandaǵı social - demografiyalıq jaǵdaydıń jáne bir zárúrli ózgesheligi -jámıyettiń tiykarı bolǵan kúshli shańaraq sisteması. 2021-jıldıń 1-yanvar maǵlıwmatlarına qaraǵanda, Ózbekstanda jami 8871412 shańaraq esapqa alınǵan [1]. Ózbekstan Respublikasınıń 28.08.2019 jıldıǵı 558-sanlı Qararına muwapıq neke jası jigitle hám qızlar ushın birdey «*18 jas*» etip belgilendi [2].

Shańaraqqa tiyisli mashqalalardı úyreniw, ilimiy tárepten izertlew oǵada aktual másele esaplanadı. Ásirese, quramalı máseleler sheshimin tabıwda demografiyalıq jaǵdaylar menen baylanıslı jumıs alıp barıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Shańaraq siyasatınıń uzaqtı gózlegen, perspektivalı baǵdarı jámiyette shańaraq institutın bekkemlewge qaratıladı. Bunday siyasattıń puqaralar tárepinen túsiniwi olarda shańaraq hám neke qatnasıqlarına juwapkershilik sezimin qalıplestiriw, qurılǵan shańaraqtı saqlap qalıw, húrmet etiw psixologiyasın qalıplestiredi.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. www.stat.uz
2. Ózbekstan Respublikasınıń 28.08.2019 jıldıǵı 558-sanlı Qararı.
3. Genjekhan, Utepova Baltabaevna, et al. "HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF THE UZBEK FAMILY IN THE MIDDLE AGES."

"GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS"

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

4. Embergenov N.J., Khodjaeva G.A., Allanazarov K.J. Population Growth in Republic of Karakalpakstan// Наука и образования в Каракалпакстане. Научный журнал. №2, 2017. 35-38 стр.
5. Uterova G.B. Xalıqtanıw hám ekonomikalıq geografiya tiykarları. Oqıw qollanba N: 2022.
6. Uterova G. B., Uzaqbaev A. O. QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNDÁ JUMÍSSÍZLÍQ MÁSELESINIŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELİKLERI, XALÍQTÍ JUMÍS PENEN TÁMIYINLEWDE BASLÍ WAZÍYPA HÁM IS-ILÁJLAR //RESEARCH AND EDUCATION. – 2023. – Т. 2. – №. 9. – С. 76-85.
7. Утепова Г. Б., Узакбаев К. К. РОСТ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН И ЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ //Экономика и социум. – 2021. – №. 10 (89). – С. 1121-1130.
8. Ходжаева Г.А. Бекбулатова Г.А., Байрамова М.Д. Влияние демографического фактора на территориальную организацию производства в сельских районах Республики Каракалпакстан. Промышленный транспорт Казахстана. №70 (1), 2021. –с. 190-199.
9. Ходжаева Г.А., Умаров Е.К., Алланазаров К.Ж. Демографические факторы территориальной организации производства в районах Южного Приаралья.// Актуальные проблемы современной науки, N 4, - М., 2003. с. 151-153
10. Ходжаева Г.А., Умаров Е.К., Турсунов М. Основные направления социально-экономического развития Республики Каракалпакстан// Ўзбекистон География жамияти ахбороти, 2023-жилд, Т. 2003.184-1876.